

Mesnevî'nin Parlak İncileri: Sarı Abdullah Efendi'nin Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevîsi*

Milad SALMANI**

“Bu şerhin vasfını tafsîle hâcet yok, bilir ehli!”

Özet

Anadolu’da *Mesnevî* üzerine farklı asırlarda Türkçe ve Farsça olmak üzere çeşitli şerhler yazılmıştır. Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660) tarafından Türkçe kaleme alınan ve *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* olarak adlandırılan *Mesnevî* şerhi, Türk edebiyatının en önemli şerhlerinden biri niteliğindedir. *Mesnevî*’nin sadece birinci defteri üzerine telif edilen eser, bu defter üzerine yazılmış en kapsamlı şerh olarak bilinmektedir. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, aynı zamanda bir nevi tasavvuf terimleri ansiklopedisi olması bakımından da önem arz etmektedir.

Sarı Abdullah Efendi, gerek devlet kademesinde aldığı önemli vazifeler gerekse intisap ettiği tarikat hasebiyle yaşadığı dönemin önemli devlet ve ilim adamlarından biridir. Bununla birlikte yazdığı *Mesnevî* şerhi dışında başka önemli eserleri de bulunmaktadır. Bu sebeple Sarı Abdullah Efendi üzerine daha önce birçok ilmi çalışma yapılmıştır ve bazı çalışmalar ise hâlen devam etmektedir. Bu kitap bölümünde daha önce yapılmış olan akademik çalışmalar ışığında öncelikle Sarı Abdullah Efendi’nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi verilmiştir. Akabinde, çalışmanın konusu olan *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* tanıtılmış, eserin hangi tarihte kaleme alındığı, kime ithâf edildiği ve hangi hususiyetler taşıdığı incelenmiştir. Ayrıca, çalışmanın devamında *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*’nin şerh yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe *Mesnevî* Şerhleri, Sarı Abdullah Efendi, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*.

Bright Pearls of the Mathnawi: Sari Abdullah’s Jawâhir-i Bawâhir-i Mathnawi

Abstract

In Anatolia, various commentaries on the Mathnawi were written in Turkish and Persian in different centuries. The commentary on the Mathnawi written in

* Bu kitap bölümü (Salmani 2020b) doktora tezinden hareketle ve yeni bilgiler eklenerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, milad.salmani@mgu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4261-8760

Turkish by Sari Abdullah Efendi (d. 1071/1660) and called *Jawāhir-i Bawāhir-i Mathnawî* is one of the most important commentaries in Turkish literature. This work, which was written only on the first book of the Mathnawî, is known as the most comprehensive commentary on this book. In addition to being a commentary on the Mathnawî, this work is also important as a kind of encyclopedia of Sufi terms.

Sari Abdullah Efendi was one of the most important statesmen and scholars of his time due to the important positions he held at the state level and the *tariqa* to which he belonged. However, he has other important works other than his commentary on the Mathnawî. For this reason, many scholarly studies have been conducted on Sari Abdullah Efendi and some of these studies are still ongoing. In this book chapter, firstly, a brief information about Sari Abdullah Efendi's life and works is given in the light of previous academic studies. Subsequently, *Jawāhir-i Bawāhir-i Mathnawî*, which is the subject of the study, is introduced, the date on which the work was written, to whom it was dedicated and what features it has are examined. In addition, in the continuation of the study, information about the commentary method and sources of this *Jawāhir-i Bawāhir-i Mathnawî* is given.

Keywords: Mathnawî Commentaries in Turkish, Sari Abdullah Efendi, *Jawāhir-i Bawāhir-i Mathnawî*.

Giriş

Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), İslâm âlemi ve hatta insanlık tarihinin en büyük mütefekkirleri arasında yer almaktadır. Onun bıraktığı en önemli mirası ise şüphesiz *Mesnevî-i Ma'nevî*'dir. *Mesnevî*, telif edildiği dönemden bu yana Mevlâna'nın çevresinde ilgi görmüş, kutsiyet atfedilmiş bir kitap hâline gelmiştir. Dönemin şartları ve Mevlâna'nın gördüğü tahsil ve terbiye bağlamında Farsça ve manzum olarak yazılan bu eser, telif edildiği dönemden itibaren açıklamaya muhtaç bir metin olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki Mevlâna, *Mesnevî*'nin birinci defterinde "Bu sözün anlatımı (daha) açıklama ister ama eski anlayışlardan korkuyorum" (Rûmî, 1925: 131; 2018: 181) diyerek eserinin şerh yapılması gereken bir kitap olduğunu belirtmiştir. Mevlâna, *Mesnevî*'nin şerh gerektirdiğini söylemekle kalmayıp zaman zaman kendi şiirlerini de açıklamıştır. Rûmî'nin vefatından sonra *Mesnevî*'ye yavaş yavaş müstakil şerhler yazılmaya başlanmıştır. İlk şerhler Farsçadır.¹⁷⁵ *Mesnevî* Anadolu'da asırlarca yazıldığı dille

¹⁷⁵ Farsça *Mesnevî* şerhleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. (Şecerî, 1386).

yani Farsça olarak okunmuştur. Bu yüzdendir ki Süleyman Nahîfî'den (ö. 1151/1738) önce bu eserin kapsamlı bir tercümesi yapılmamıştır (Lewis, 2010: 527). Ne var ki *Mesnevî*'nin tamamına yapılan ilk Türkçe şerh, Nahîfî'den daha önce yani XVI. asırda, ilim ehline pek önem veren III. Murad'ın (1574-1595) emriyle Şem'ullâh Şem'î (ö. 1011/1602-03) tarafından yapılmıştır. Şem'î Şem'ullâh'ın şerhi, Anadolu'da *Mesnevî*'ye yazılan ilk kapsamlı ve tam şerh olması hasebiyle sonraki şârihlere de kaynaklık ve rehberlik etmiştir. XVII. asırda ise Türkçe *Mesnevî* şerhleri arasında ayrı bir öneme hâiz olan İsmâil Rusûhî Dede (ö. 1041/1631) daha ziyade *Mesnevî Şerhi* olarak tanınan *Mecmuatü'l-Letâyif ve Matmûretü'l-Maârif* adlı kapsamlı eserini yazmıştır. Daha çok Ankaravî olarak bilinen İsmâil Rusûhî'nin Sarı Abdullah Efendi üzerinde de büyük bir etkisi vardır. Şöyle ki Rusûhî Dede uzun bir süre Galata Mevlevihânesi şeyhliği yapmıştır ve Sarı Abdullah Efendi'nin gençliğine denk gelen bu dönemde Abdullah Efendi, Ankaravî'nin bir sohbetine katılmıştır. *Mesnevî* şerhi ile ilgili olan bu sohbetin Abdullah Efendi'de tesiri büyük olmuştur. Zira ilk eseri olan *Semerâtü'l-Fuâd fi'l-Mebde' ve'l-Meâd* isimli eserini bu sohbetten sonra (Sarı Abdullah Efendi, 1288: 306-307) ve kırk iki günlük kısa bir sürede telif etmiştir. XVII. asırda telif edilen başka bir *Mesnevî* şerhi ise Sarı Abdullah Efendi'nin diğer eseri yani *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* dir. Bu kitap bölümünde öncelikle Sarı Abdullah Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi verilmiş, akabinde *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adlı kitabı tanıtılmıştır.

1. Sarı Abdullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı ve Edebî Kişiliği

Sarı Abdullah Efendi'nin, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* nin hâtime bölümünde bizzat belirttiği üzere babasının adı Seyyid Muhammed'dir. Seyyid Muhammed Efendi Mağrib¹⁷⁶ şehzâdesidir ve XVI. asrın son çeyreğine doğru İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Abdullah Efendi'nin annesi ise Kayserili Sadrazam Halil Paşa'nın (ö. 1038/1629) ağabeyi Vezir Mehmed Paşa'nın (ö. 997/1589) kızıdır. Seyyid Mehmed Efendi, İstanbul'a göç edip Mehmed Paşa'nın kızıyla evlendikten sonra Sarı Abdullah Efendi 29 Safer 992/ 12 Mart 1584 tarihinde İstanbul'da doğmuştur (Azamat, 2009: 145).

¹⁷⁶ Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Afrika ve Güney Sahra bölgesine eski kaynaklarda Mağrib dendiği gibi (Harekat, 2003) bugün Fas olarak bilinen ülkeye Mağrib denmektedir (Özkan, 2007).

Sarı Abdullah Efendi küçük yaşlarda babasını kaybetmiştir. Bu yüzden onun eğitimiyle üvey babası Hacı Hüseyin Ağa ilgilenmiştir. Hacı Hüseyin Ağa, Bayrâmî-Melâmî kutbu İdrîs-i Muhtefî'nin (ö. 1024/1615) talebelerindendir. Küçük yaşlarda Arapça ve Farsçayla birlikte dinî ve edebî ilimleri öğrenen Abdullah Efendi, hüsn-i hat dersleri de almıştır. Halil Paşa'nın divitdarlığı ile vazifeye başlayan Abdullah Efendi, onun maiyetinde İran hudutlarına gitti ve Paşa ile beraber tekrar İstanbul'a döndü. IV. Murad döneminde (1623-1640) Halil Paşa ile çıktığı Şark seferinde Divan-ı Hümayûn tezkirecisi oldu ve seferde ölen Mehmed Efendi'nin yerine reisülküttâb olarak seçilse de seferdeki başarısızlıklar sonucu, Paşa'nın görevinden azledilmesiyle birlikte o da görevinden uzaklaştırıldı. Halil Paşa ile birlikte İstanbul'a döndükten sonra gizli bir hayat sürdüren Sarı Abdullah Efendi, Paşa'nın vefatından sonra uzun bir süre Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) dergâhında¹⁷⁷ uzlet hayatı yaşadı (Ayçiçeği, 2020). Bir dönem sonra tekrar memuriyete çağırılıp reisülküttâb kaymakamlığına getirildi ve IV. Murad ile beraber Bağdat seferine katıldı. Reisülküttâb İsmail Efendi'nin sefer sırasında ölümü sonucunda tekrar reisülküttâb olan Sarı Abdullah, sefer dönüşü yine bu görevden azledildi ve daha sonra tekrar reisülküttâb kaymakamlığına tayin oldu. Bundan sonraki süreçte Anadolu muhasebeciliği, cizye muhasebeciliği ve piyade mukabeleciliği gibi resmî görevlerde bulunan Abdullah Efendi'nin son memuriyeti mensuh mukataacılığı oldu. Son yıllarını çiçekçilikle ve özellikle lâle yetiştirmekle geçiren Abdullah Efendi, 23 Safer 1071/28 Ekim 1660 tarihinde İstanbul'da hayata veda etti. Abdullah Efendi vefat ettiğinde yetmiş altı yaşındaydı. Mezarı İstanbul Avrupa yakası, Topkapı semtindeki Maltepe Mezarlığı'ndadır.

Abdullah Efendi küçük yaşlarda Melâmîlik'le tanışmış ve Bayrâmî tarikatine intisap etmiştir. Bu intisap sonucunda esaslı bir edebiyat ve İslâmî ilimler tahsili görmüştür (Ayçiçeği, 2020). Sarı Abdullah Efendi, her ne kadar münşiliği ve nâsirliğiyle tanınsa da “Abd” ve “Abdî” mahlaslarıyla şiirler de yazmıştır. Abdullah Efendi'nin nesir dili, Klasik Osmanlı Türkçesi çerçevesinde mükellef ve ağırdır. Ne var ki yazdığı şiirlerde çok sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Sarı Abdullah Efendi, Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde bir “Divan” şâiri değildir ve divan

¹⁷⁷ Sarı Abdullah Efendi *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'de yüzlerce farklı ilim dalından âlimin eserinden iktibas yapmış ve okuyucusunu zaman zaman onların eserlerine yönlendirmiştir. Bu kadar çok kitaba ulaşması, Abdullah Efendi'nin uzlete çekildiği yıllarda güvenli bir ortam ve önemli bir kütüphaneye ulaştığının göstergesidir ki bu güvenli ortamın da Aziz Mahmûd Hüdâyî dergâhı olduğu anlaşılmaktadır.

tertip etmemiştir.¹⁷⁸ Onun en çok tanınan şiiri, “Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün” vezninde yazdığı 105 beyitlik *Meslekü’l-Uşşâk* adlı kasidesidir.¹⁷⁹ Bunun dışında, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* ve diğer eserlerinde de nazmen tercümeleri olup yazdığı şiirlerde dilinin sâde ve anlaşılır olduğu görülmektedir.

1.2. Eserleri

Sarı Abdullah Efendi, neredeyse tamamı mensur olmak üzere çok sayıda eser yazmıştır. Onun öne çıkan eserleri şu şekildedir: *Semerâtü’l-Fuâd fi’l-Mebde’ ve’l-Meâd*¹⁸⁰, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Cevheretü’l-Bidâye ve Dürretü’n-Nihâye*¹⁸¹, *Düstûrü’l-Înşâ*¹⁸², *Nasihatü’l-Mülûk Tergîben li-Hüsni’s-Sülûk*¹⁸³, *Mirâtü’l-Asfiyâ fi Sıfâtî’l-Melâmiyyeti’l-Ahfiyâ ve Uluvv-i Şâni’l-Evliyâ*¹⁸⁴. Bunlar dışında Sarı Abdullah Efendi’ye atfedilen bazı eserler daha vardır.¹⁸⁵

2. Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî, “*Mesnevî*’nin Parlak İncileri”, “*Mesnevî*’nin Parlayan Mücevherleri”, “*Mesnevî*’nin Parlak Cevherleri” şeklinde Türkçeye tercüme edilebilir. Eserin birçok nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu nüshalardan bazılarında şerhin adı “*Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*” şeklinde kayıtlı olsa da şerhin adının *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* şeklinde olduğuna hiçbir şüphe yoktur. Eserin Türkiye ve diğer ülkelerin yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshası tespit

¹⁷⁸ Abdullah Efendi’ye atfedilen Divân ve Vâridât isimli bir eser bulunmaktadır ancak bu eser klasik Türk edebiyatı bağlamında bir divan değildir. Eserle ilgili bk. (Kaptan, 2019).

¹⁷⁹ Eserle ilgi bk. (Ayçiçeği, 2014).

¹⁸⁰ Abdullah Efendi’nin ilk eseridir. Çok sayıda yazma nüshası vardır ve 1288 yılında Matbaa-i Âmiri tarafından neşredilmiştir (Sarı Abdullah Efendi, 1288). Eser üzerine iki çalışma daha bulunmaktadır. Bk. (Sarı Abdullah Efendi, 1967; Tek, 2007).

¹⁸¹ Bir tasavvuf ansiklopedisi mahiyetinde olan eser üzerine doktora tezi hazırlanmıştır. Bk. (Özer, 2015).

¹⁸² Siyasi belgeleri içeren bu eser Abdullah Efendi’nin reisü’l-küttaplık yaptığı döneme aittir. Eserle ilgili detaylı bilgi için bk. (Aytekin, 2017: 126; Salmani, 2020b: 16-18).

¹⁸³ Abdullah Efendi’nin yaşlılık döneminde kaleme aldığı bu eser, bir *Mesnevî* şârihi ve tasavvuf erbabının nasihat-nâme türünde eser yazma girişiminde bulunması açısından önemlidir. Eser üzerine iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. (Bütün, 2019; Öztürk, 2018).

¹⁸⁴ Melâmileri suizandan korumak amacıyla 1660 yılında tamamlanan bu eser Arapça ve mensurdur. Eserde Abdullah Efendi, İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserinden hareketle bir özet hazırladığını bildirmektedir. Bk. (Sarı Abdullah Efendi, 1660).

¹⁸⁵ Bu eserler için (Aytekin, 2017: 133-137).

edilmiştir.¹⁸⁶ Bununla birlikte, eser 1870-72 yılları arasında, ilk cildi Tasvîr-i Efkâr ve diğer dört cildi Matbaa-i Âmire olmak üzere toplamda beş cilt hâlinde yayımlanmıştır.¹⁸⁷ Matbu neşirlerin her biri ortalama 500 sayfadan oluştuğuna göre, eser toplamda yaklaşık 2500 sayfadan teşekkül etmektedir ki bu durum şerhin ne kadar hacimli bir eser olduğunu göstermektedir.

Kimi şârihler *Mesnevî*'nin sadece birinci cildini veya birinci cildin bir kısmını şerh etmişlerdir. Bu bağlamda *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Mesnevî*'nin birinci cildine bugüne kadar yazılan en kapsamlı şerh niteliğindedir.

Abdullah Efendi geleneğe uygun bir şekilde eserine besmele ile başlayıp Hz. Peygamber ve dört halifeye naat ve methiye ile söze devam etmiştir. Halifelerden sonra “evliyâ-i kümmel”in vasıflarını aktarmıştır. Ardından, bir hadis-i şerif ve bir de hadis-i kudsiyi tefsir ettikten sonra kitabın sebep-i telifini, IV. Murad’a ithâfını ve vech-i tesmiyesini kaydetmiştir. Abdullah Efendi bu bölümlerden sonra hemen şerhe başlamamıştır. Öncelikle Fâtiha sûresini tefsir etmiştir ki şerhin tamamında Abdullah Efendi’nin âyetlerle ilgili yorumları, onun tefsir ilmine de meraklı olduğunu ve bu konuda da söz söyleme kabiliyetini göstermektedir. Fâtiha tefsirinden sonra Sarı Abdullah, muhataplarına *Mesnevî*’yi idrâk etme açısından önemli gördüğü İslamî ve tasavvufî kavramları açıklamıştır. Abdullah Efendi bu bilgileri aktardıktan sonra menkıbe kitaplarından hareketle Mevlâna’nın kısa bir biyografisini oluşturmuş hatta onun çevresiyle ilgili de bilgi aktarmaya çalışmıştır. Mevlâna biyografisinden sonra *Mesnevî*’yi şerh etmeye başlamıştır.

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî, kuşkusuz Sarı Abdullah Efendi’nin en önemli eseri niteliğindedir. *Mesnevî* şerhi olmakla birlikte aynı zamanda bir tasavvuf ansiklopedisi olan bu eser, Türkçe *Mesnevî* şerhleri arasında da en çok tanınan eserlerden biri mâhiyetindedir. Bununla birlikte bu eser Türk edebiyatı açısından da ayrı bir önemi hâizdir. Ahmet Talat Onay (ö. 1956) *Açıklamalı Divân Şiiri Sözlüğü* adlı kitabının on maddesinin kaynağının *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Şerhin şimdiye kadar tespit edilen nüshalarıyla ilgili bk. (Aytekin, 2017: 119-122; Kablander, 2021: 418-473; Salmani, 2020: 136-146).

¹⁸⁷ *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, matbu taksimatı dikkate alınarak ve yazma nüshaları üzerinden İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde doktora tezleri olarak neşredilmektedir ve şimdiye kadar ilk üç cildi tamamlanmıştır. Bk. (Ceylan, 2022; Kablander, 2021; Salmani, 2020b).

¹⁸⁸ Söz konusu maddeler sırasıyla şunlardır: Abdâl, Ahlât-ı Erbaa, Bâbil Kuyusu, Bû Saîd, Keyy, Gölge Harâmisi, Hârût ve Mârût, Müşterî, Pamuktan Arslan, Sâhib-kırân. Bk. (Onay, 2014).

2.1. Yazılış Sebebi ve Tarihi

Her eserin bir yazılış sebebi vardır ve Osmanlı âlimleri bunu genellikle “sebeb-i te’lîf” adı altında eserlerinin başında açıklamışlardır. Sarı Abdullah Efendi, *Mesnevî*’yi elinden düşürmediğini ve her okuyuşunda onda yeni nükteler keşfettiğini belirterek eserin yazılış sebebini Mevlâna’ya olan ezeli sevgisi ve *Mesnevî* ile olan ünsiyeti olarak ifade etmiştir (Salmani, 2020b: 28-30). Abdullah Efendi, eserini hâmisî Halil Paşa’nın vefatından sonra çekildiği on yıllık uzlet sürecinde telif etmiştir.

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî tamlaması ebced hesabına göre 1035’e tekabül eder ki bu rakam, Abdullah Efendi’nin eserini telif etmeye başladığı tarihtir. Bu da 1625 yılına karşılık gelmektedir.¹⁸⁹ Ayrıca, Şârih-i *Mesnevî* eserinin tamamlanma tarihini 1041 senesinin Rebiülevvel ayının son cuması yani 19 Aralık 1631 olarak belirtmiştir. Bununla birlikte, Abdullah Efendi eserinin bitişine tarih düşürmüş ve hitâm kelimesiyle (1041/1631) tamamlanma tarihini belirtmiştir:

Avn-i Hak ile kitâb oldu tamâm

Yazdum itmâmına târih-i **hitâm**¹⁹⁰

Böylelikle Abdullah Efendi eserini altı yıl içinde tamamlamıştır. Sarı Abdullah Efendi eserini dönemin sultanı IV. Murad’a ithâf etmiştir. Bu ithâf, eserin girişinde ve hâtîme bölümünde süslü ve mükellef bir anlatımla ifâde edilmiştir (Salmani, 2020b: 36). Sarı Abdullah Efendi’nin bu eserine bir de talebesi ve muhibbi olan Cevrî İbrâhim Çelebî (ö. 1065/1654) bir kasîde yazarak tarih düşürmüştür. XVII. asrın tanınmış Divan şâiri ve hattatlarından biri olan Cevrî, düşürdüğü tarihi Abdullah Efendi’nin *Meslekü’l-Uşşâk* kasîdesine nazîre şeklinde yazmıştır. Yirmi sekiz beyitlik kasîdenin tarih beyti şu şekildedir:

Fazîletle bu şerhin gayrıdan lütfu **beş artıktır**

Olursa **hâtîme** târih-i itmâmı isâbettir

Hâtîme kelimesi ebced hesabına göre 1046 yapar ve “beş artık” olduğuna göre 1046’dan beş eksik, 1041 yılı eserin tamamlanma tarihidir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Abdullah Efendi, *Düstûrî’l-inşâ* adlı eserinin de adını eserin telif yılına tekabül edecek şekilde düşürmüştür. Bk. (Salmani, 2020b: 16).

¹⁹⁰ Hitâm (ختم) kelimesi, aynı zamanda İsmâil Rusûhî Ankaravî’nin de vefatı için tarih olarak düşürülmüştür. Bk. (Taştan, 2009: 27-28).

¹⁹¹ Çalışmamızın başında yer alan mısra bu kasîdeden alınmıştır. Kasîdenin tamamı için bk. (Salmani, 2020b: 33-35).

2.2. Neden Sadece Birinci Defter?

Abdullah Efendi bu soruya açık bir cevap vermemiştir. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'ye bakıldığında Sarı Abdullah Efendi'nin *Mesnevî*'nin tamamını şerh etmek niyetinde olduğuna dair izlenimler vardır. Bu durumun en önemli delili ise *Mesnevî*'nin tüm defterlerinde farklı şekillerde konu olan “Mûsâ ve Hızır” hikâyesinin detaylı şerhini sürekli ertelemesidir (Salmani, 2020b: 38). Şerh'in tamamı incelendiği zaman, eserin sonuna doğru Abdullah Efendi'nin artık yavaş yavaş hızlandığı ve eserin başında ve ortasındaki detaylı anlatım ve büyük iktibasların azaldığı gözlemlenmektedir. Bu durum onun eseri artık tamamlama ve konuyu toparlama arzusunu göstermektedir. *Cevâhir-i Bevâhir* tamamlandığında Abdullah Efendi kırk sekiz yaşında olduğuna göre *Mesnevî*'nin diğer beş defterine de şerh yazabilecek yeterli süresinin olduğu aşikârdır. İhtimal o ki Sarı Abdullah Efendi birinci defterin şerhine altı yıl ayırdıktan sonra, *Mesnevî* ile ilgili açıklanması gerektiğine inandığı tüm konulara değindiğini düşünmüş ve diğer defterleri açıklamaktan vazgeçmiştir. Nitekim kitabının sonunda “Hâzâ âhirü'l-kitâb...” diyerek (Sarı Abdullah Efendi, 1872: 485) şerhe devam etmeyeceğini işâret etmiştir. Bununla birlikte Abdullah Efendi, yazdığı şerhin son sayfalarında eserini övmüş, birinci defteri şerh etmiş olsa da *Mesnevî*'nin tamamıyla ilgili gerekenleri söylediğini açıklamıştır:

Bu, keşfetti nikâbun *Mesnevî*'nün

Bu, gösterdi cemâlün *Ma'nevî*'nün

Eğerçi cild-i evvel şerh olundu

Veli cümle ma'ânî şerh olundu

(Sarı Abdullah Efendi, 1872: 490).

2.3. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* ve *Mesnevî*'nin Metni

Sarı Abdullah Efendi, telif edeceği şerh için öncelikle sağlıklı bir *Mesnevî* metni kurmak durumunda olduğunun bilincindeydi. Bu iddianın kanıtı ise onun *Mesnevî*'nin çeşitli kopyalarında müstensihlerden kaynaklı farklılıklara değinmesi ve en sağlıklı metni kurup açıklama çabasını şerh boyunca defalarca tekrar etmesidir. Sarı Abdullah Efendi, *Mesnevî*'nin birinci beytinden itibaren şerhe etki edecek farklılıkları tartışmıştır. Bu beyit birçok *Mesnevî* nüshasında “Bişnev ez ney

çün hikâyet mîkoned / ez cüdâyihâ şikâyet mîkoned”¹⁹² şeklinde yazılsa da Abdullah Efendi “Bişnev **în** ney çün **şikâyet** mîkoned/ ez cüdâyihâ **hikâyet** mîkoned” şeklini esas almış, “bazı nüсахda bişnev ez ney” şeklinde yazıldığını aktarmış ve bu şekilde olursa ne anlam taşıdığını tartışmıştır (Salmani, 2020b: 279-280). Nüsha farklılıklarını gösterme, şerh boyunca devam etmiştir. Bu durumun en önemli örneklerinden biri, Sarı Abdullah Efendi *Mesnevî*’nin “Allah’ın devesi, nehirden ve buluttan su içiyordu, Allah’ın suyunu Allah’tan esirgediler” beytini¹ açıklarken Ankaravî ve Şem’î’nin kurdukları ve şerh ettikleri metne de itiraz etmesidir (Ceyhan, 2022: 164; Salmani, 2020b: 53).

Mesnevî ile ilgili özellikle XVII. asırda var olan önemli tartışmalardan biri, bu kitabın altı defterden mi yoksa yedi defterden mi oluştuğuyla ilgili olan tartışmalardır. Bu tartışmaya sebebiyet veren kişi ise Ankaravî’dir.¹⁹³ Abdullah Efendi, eserinde *Mesnevî*’nin altı defter olduğunu ve yedi defter olmadığını da altı delil göstererek ispatlamaya çalışmıştır (Salmani, 2020b: 382-388).

2.4. Şerh Yöntemi

Mesnevî şârihleri genellikle eserlerinde bir şerh yöntemi izlemişlerdir. Örneğin İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Mesnevî*’nin I. defterinin ilk 748 beytine yazdığı *Rûhu’l-Mesnevî* isimli şerhinde sâbit ve sistematik bir yöntem (Bursevî, 2004: 53-60) izlemiştir. Ne var ki Sarı Abdullah Efendi kendi eserinde Bursevî’de olduğu gibi sistematik ve sâbit bir yöntemle şerh yazmamıştır. Albdullah Efendi’nin şerh yöntemi *Mesnevî*’nin I. defterinin içeriğine göre aşağıdaki şekilde açıklanabilir:

2.4.1. Arapça Dibace: Abdullah Efendi, birçok şârihin yaptığı gibi *Mesnevî*’nin sadece beyitlerini değil, başında yer alan Arapça mensûr dibaceyi de şerh etmiştir. Sarı Abdullah Efendi, dibaceyi şerh etmek için onu kısa parçalara bölmüş, bazı parçaları kısa bazılarını ise uzun uzun açıklamıştır. Abdullah Efendi, şerhin tamamında gramer açıklamalarına pek fazla yer vermediği gibi Arapça dibacede de sarf ve nahiv açısından bir açıklama yapma yoluna gitmemiştir. Dahası, Abdullah Efendi bu dibaceyi Türkçeye tercüme etmeye bile gerek görmemiştir ve Arapça parçalardan sonra genellikle doğrudan Mevlâna’nın

¹⁹² *Mesnevî*’nin ilk mukabeleli neşrini yapan Rynold Nicholson (ö. 1945) beyti bu şekilde yayımladığı için (Rûmî, 1925: 3) birçok *Mesnevî* neşrinde de ilk beyit bu şekilde esas alınmıştır. Muhammed Ali Muvahhid bu beyti Sarı Abdullah Efendi’nin esas aldığı şekilde yayımlamıştır (Rûmî, 2018: 3).

¹⁹³ Bk. (Ceyhan, 2005: 321-369). Ayrıca bk. (Çelik, 2002).

maksadını kendince açıklamıştır. Abdullah Efendi'nin tesis ettiği Arapça dibacenin metni, Ankaravî ve Şem'i'nin tesis ve şerh ettikleri metinden yer yer farklılık göstermektedir (Salmani, 2020b: 61). Abdullah Efendi, Arapça dibaceyi şerh ederken *Mesnevî*'nin beyitlerinde yaptığı kadar alıntı yapmamıştır ve bu bölümde sözü daha kısa tutmaya çalışmıştır.¹⁹⁴

2.4.2. Başlıklar: *Mesnevî* manzum bir eser olsa da içinde çok sayıda mensur başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar *Mesnevî*'deki iç içe geçen ve katman katman olan hikâyeleri takip etmek açısından çok önemlidir. Çoğunlukla fiilsiz ibareler olan bu başlıkları Abdullah Efendi "...beyânındadır" ifadesiyle tercüme etmiştir. Başlıkla ilgili tercüme dışında bir açıklama yapacağı zamanlarda ise "...beyânındadır ki..." şeklinde söze devam etmiştir.

2.4.3. Beyitler: Sarı Abdullah Efendi, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin I. cildinde, Arapça dibaceyi şerh ettikten sonra kendi şerh yöntemi hakkında kısa bilgilendirme yapmıştır. Buna göre Abdullah Efendi öncelikle beyitlerin "ma'nâyı zâhirî" sini "şerh ve tercüme" edip akabinde "zamîr-i fâtir-i şeydâya çehre-güşâ olan bazı nikâtı beyân" etmiştir (Salmani, 2020b: 275).

Sarı Abdullah, beyitlerin şerhinde genellikle mısra mısra ilerlemiştir. Demek oluyor ki Abdullah Efendi çoğunlukla beyitleri bütün olarak değil mısralar hâlinde tercüme ve şerh etmiştir. Akabinde ise üç dört veya birkaç beyit sonra, beyitleri toplu hâlde şerh etmiştir. Mısra mısra tercüme yöntemini Şem'ullâh Şem'i tarafından kaleme alınan *Şerh-i Mesnevî*'de görmek mümkündür (Dağlar, 2009). Birkaç beyte toplu şerh ve açıklama yazan *Mesnevî* şârihleri arasında ise Kemâleddîn-i Hârezmî'nin *Cevâhirü'l-Esrâr ve Zevâhirü'l-Envâr* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir (Hârezmî, 1384). *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'de bu iki şerhin izlerini görmek mümkündür. Sarı Abdullah Efendi beyitlerin mensur tercümelerini yazarken zaman zaman onları *Mesnevî* vezninde ve manzum olarak tercüme ettiği de görülmektedir. Örneğin *Mesnevî*'de geçen bir mısrayı aynı vezinde beyit olarak tercüme etmiştir:

“Dîd pür-rûgan dükân ü câme çerb”

Gördi pür-rûgan dükân u câme çerb

Geydügi esbâb bulaşmış yağa hep

(Salmani, 2020b: 546).¹⁹⁵

¹⁹⁴ Abdullah Efendi'nin Arapça dibaceye yazdığı şerh için bk. (Salmani, 2020b: 235-273).

¹⁹⁵ Bu bağlamda daha fazla örnek için bk. (Ceylan, 2022: 161; Salmani, 2020b: 64-65).

Abdullah Efendi'nin eserinde, beyitlerin şerhinde üç aşamalı bir yöntem izlediği söylenebilir: İlk aşama beyitlerin zâhiri anlamlarını Türkçeye aktarmak, ikinci aşama tartışma, üçüncü aşama ise genellikle “ya'nî” veya “ma'lûm ola ki...” ibareleriyle başlayan kendi görüşlerine yer vermek. Sarı Abdullah Efendi'nin şerhinin en dikkat çekici özelliği ve önemi, şerhin bir bütünlük içinde olması ve kaynak metinden ayırt edilebilmesidir. Abdullah Efendi şerhini öyle bir şekilde düzenlemiştir ki metindeki *Mesnevî*'ye ait Farsça beyitler ve başlıklar çıkartıldığı takdirde metnin bütünlüğü korunmaktadır. Örneğin aşağıdaki parçada *Mesnevî*'de geçen Farsça başlık ve beyitler silinmiştir (Köşeli parantez içindeki numaralar beyit numaralarıdır. Satır numaraları silinmiştir.):

Ol tabîb-i ilâhî olan velî-yi kâmil câriyenün rencini anlamak için pâdişâhdan kenîzek ile halvet olmasın taleb eyledüğüdür:

[144-1] Tabîb-i ilâhî pâdişâha ayıtdı: “Ey şeh! Hâneyi halvet eyle. [144-2] Bir vechle halvet ki hem kendüni ve hem bigâneyi hânedan dūr eyle.” [145-1] “Dehlizlerde kimse kulak tutmıya, [145-2] tâ ki bu kenîzekden ba'zı nesneler su'âl idem.” Pes pâdişâh emre imtisâl idüp [146] hâneyi tahliye itdi, tabîb ile bîmârdan gayrı ferd kalmadı.

Malûm ola ki hazret-i Mevlâna kâyide-i istirşâdı beyân idüp buyururlar ki mürşid-i kâmilten tâlib-i feyz olan âşıklara lâzımdür ki hûzûr-ı mürşide varup emrâz-ı nefsâniyyenün izâlesine ilâc istedikde allâme-i asr dahı olursa zâhiren ve bâtinen cümle bildiklerin unudup tıfl-ı ebced-h'ân mesâbesinde ola, belki keşf ve kerâmeti dahı olursa kumâr-hâne-i ışkda oynayup ütdüre ve kevneynden kat-ı alâka idüp mâ-sivallâhı cümleten kalbinden tarh eyleye, vech-i pîrden gayrı kıblesi kalmayup hevâsı kıblesinden rücû idüp ka'be-i hakikat olan nazar-ı pîre müteveccih ola ve mir'ât-ı kalbini mişkât-ı pîre mukâbil ve cîd-i ihtiyârın dest-i tasarruf-ı pîre teslîm idüp bî-gıll u gış kemâl-i hüsn-i itikâd ve hulûs-ı kalb ile makâm-ı rızâda râsih-kadem olup kendüsi dahı aradan çıka hattâ hakikat-ı halvet hâsıl oldukda mürşid-i kâmil dahı teveccüh-i Hakk'ı ta'lîm idüp şerâb-ı ışk-ı ilâhîyi nûş itdikde emrâz-ı nefsâniyye her ne ise zuhûra gelüp ilâcında sihr-i helâl göstere ve min ba'd zâhiren dahı halvet idüp agyâr ve ecnebiden ictinâb eyleyüp sûreten ve ma'nen gönül hâlinde mufârakat itmeye. Nitekim hazret-i Mevlâna kuddise sırruhu ile Şems-i Tebrîzî beyninde vâkı olan ahvâl mukaddime-i kitâbda menâkıb

yazıldığı mahalde tafsîl ve beyân olunmuşdur (Salmani, 2020b: 503-504).¹⁹⁶

2.5. Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî’de Dil ve Üslup

2.5.1. Dil ve Üslup

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî XVII. asırda yazılmıştır. Bu yüzyıl, Osmanlı Türkçesi dönemleri arasında “Klasik Dönem” olarak bilinmektedir. Klasik Dönem Osmanlı Türkçesi’nin başlıca özelliklerinden biri, nesir dilinin süslü ve ağır olması; nazım dilinin ise nesre göre daha sâde ve anlaşılır olmasıdır. Ayrıca bu dönemin özellikle nesir dilinde, uzun cümlelerdeki Arapça ve Farsça tamlamaların sonunda sadece bazı hâl ekleri ve bir iki Türkçe fiil bulunmaktadır.¹⁹⁷ Bununla birlikte, bu dönemde Türkçedeki Arapça ve Farsça unsurlar ciddi oranda artmıştır. Yabancı kelimelerin artışı müelliflere metin içindeki kafiye ve âhengi -yani seci sanatını- kolaylıkla kullanmalarına yardımcı olsa da mensur eserlerin dilini anlam açısından yer yer zorlayıcı bir hâle getirmiştir. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*’nin başlangıç cümleleri -gerek Türkçe kelimelerin azlığı gerekse seci sanatının kullanımı bakımından- bu durum için yerinde bir örnektir:

*Her dürr-i yektâ-yı hamd ü senâ ve her gevher-i zîbâ-yı medh-i girân-
bahâ ki keemsâlil lu’lu’l-meknûn¹⁹⁸ âvîze-i gûş-ı kerrûbiyyûn **ola, ol**
Hudâvend-i bî-misl ü mânend ve pâdişâh-ı bî-h’îş u peyvendün sâha-i pîş-
gâh-ı azamet ve celâline nisâr **olsun** ki muktezâ-yı ihtizâz-ı muhabbet-i
zâtîyye ve müsted’â-yı ibtizâz-ı meşîyyet-i ezeliyyesinden zuhûr **iden** nûr-ı
tecelli-i emvâc-ı deryâ-yı beyâz-ı mutlak, zulmet-âbâd-ı şebistân-ı sevâd-ı
ademi, telâtum-ı şe’âşî-i ziyâsıyla müzehher ve sehâb-ı semâ-i esmâ-i cûd
ve buhâr-ı bihâr-ı sîfât-ı mutlak-ı vücûddan mukattar **olan** bârân-ı feyz-i
akdesi asdâf-ı dürrer-i a’yân-ı sâbite ve zurûf-ı gurer-i mâhiyyât-ı mümkin
ve hakâyık-ı ilâhiyyeyi suver-i ebkâr-ı efkâr-ı ma’ârif-i rabbâniyye ve
hey’ât-ı melekât-ı avârif-i nâ-mütenâhî **ile** muakkad ve mukayyed **eyleyüp**
ve keştî-i taayyünât-ı cevâhir-i ulviyye ve süfün-i hüvviyât-ı zevâhir-i
süfliyye **ile** fevâhir-i avâtıf-ı latîfe-i rabbâniyyeyi kavâfil-i esmâ-i ilâhiyye-i
devriyye ve revâhil-i sîfât-ı rabbâniyye-i kevriyye **ile** sahrâ-yı sevâhil-i*

¹⁹⁶ Bir başka örnek için bk. (Salmani, 2020b: 65-66).

¹⁹⁷ Dönemin özellikleriyle ilgili kısa bilgiler için bk. (Özkan, 2007). Ayrıca detaylı bilgi için bk. (Tulum, 2011).

¹⁹⁸ Vakıa, 56/23: “...Saklı inciler gibi...”

nâsûta sefer ve hareket-i müstedîre ile girü serhadd-i ehadiyyet ve nihâyet-i mertebe-i vâhidiyyete ric'at itdirüp bidâyeti ayn-ı nihâyet ve nihâyeti ayn-ı bidâyet eyledi (Salmani, 2020b, s. 153).

XVII. asır inşa/nesir dili süslüdür ve müellifler eserlerinde Türkçe kelimeleri sık kullanmazlar. Sarı Abdullah Efendi “âb: su”, “hâb: uyku”, “berg: yaprak”, “hâk: toprak” gibi kelimeleri bile Türkçeye tercüme etmeye gerek görmemiş hatta Farsça kelimeyi Türkçeye Arapça bir kelime ile tercüme etmiştir.¹⁹⁹ Dolayısıyla Sarı Abdullah Efendi’nin bu eseri, her yönüyle XVII. asır Osmanlı Türkçesi dil ve üslup özelliklerini taşımaktadır. Ne var ki Türkçe nesirde Arapça ve Farsça kelimelere büyük oranda yer vermesi, Abdullah Efendi’nin eserinin o dönemki Türkçe unsurlardan tamamen yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* çok sayıda Türkçe deyim, atasözü ve arkaik kelime içermektedir. Bazı deyimler ve atasözleri Arapça ve Farsçadan tercümedir. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*’de geçen bazı deyim, atasözü ve arkaik Türkçe kelimeler aşağıdaki gibidir:

“Bal demekle ağız tatlı olmaz, bir kıla saymak, gedânın kumaşı dükkana yol bulmaz, kadere havâle etmek, kakımak, kazdığı kuyuya kendi düşmek, kılı kırk yarmak, kuyruğun salıp tilkilik etmek, önüne kemik atmak, püfkürmek, tapşırmak, tazlak, torlak, üleşmek, üşürmek, yelip yüpürmek, yelken toruda gitmek, yelmek, yürek dağlamak, yüz suyun yere dökmek ...”²⁰⁰

Abdullah Efendi’nin zaman zaman çok sâde ve anlaşılır bir dil tercih ettiği de gözlemlenmektedir. Örnek olarak aşağıdaki metin gösterilebilir:

Ey veled-i Âdem! Sen dünyâyı ve dünyâ seni terk itdi. Ve sen dünyâyı cem iderken dünyâ seni cem idüp ömrünü telef eyledi. Ey âciz ü miskîn! Nicesin, acabâ sen dünyâyı mı katl itdün yohsa dünyâ seni mi helâk eyledi? Pes ten-şûya vaz olndukda dahı üç nidâ gelür ki: Ey Âdem oğlanı! Kanı senün hûb yüzün ve kuvvetlü bedenün? Sararup solmış ne aceb nâ-tuvân olmışsın, özge hâlete girmişsin... (Ceylan, 2022: 686).

2.5.2. Hitaplar

Bilindiği üzere *Mesnevî*, sohbet sırasında Mevlâna tarafından söylenmiş ve başta Urmiyeli Hüsameddin Çelebi (ö. 683/1384) olmak üzere *Mesnevî* kâtipleri tarafından kayıt altına alınmıştır. Mevlâna, *Mesnevî*’yi telif ederken birçok yerde

¹⁹⁹ Örneğin 515. beytin ikinci mısraında geçen “ebr: bulut” kelimesini Türkçeye “sehâb” olarak aktarmıştır. Bk. (Salmani, 2020b: 743).

²⁰⁰ Daha fazla örnek ve detaylı bilgi için bk. (Ceylan, 2022: 105; Kablander, 2021: 327-332; Salmani, 2020b: 133).

bağlama göre “A oğul! A dostlar! Birader! Amca! Babacığım!” gibi ifadelerle muhatabına seslenmiştir.²⁰¹ Sarı Abdullah Efendi eserini gizli yaşadığı dönemde ve kendi kalemiyle yazdığına göre onun Mevlâna gibi sohbet ortamında bu eseri yazdırdığı uzak bir ihtimaldir. Buna rağmen Abdullah Efendi de Mevlâna gibi eserinin birçok yerinde -*Mesnevî*’nin metninde var olan hitaplar dışında- *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* okuyucusuna seslenmiştir. Tabîi olarak bu seslenişler şerh geleneğinde var olan bir usuldür. Bu hitapların çoğu Türkçe iken yer yer Arapça hitaplara da rastlamak mümkündür. Seslenişlerden bazıları tekil, bazıları çoğuldur. Hitaplar için aşağıdaki ifadeler örnek gösterilebilir:

Âh ey müstemî’-i âgâh! Âh ey tâlib-i hubb-i zâtî! İmdi benüm nûr-ı dîdem!
İmdi benüm rûhum! İmdi ey âşık! İmdi ey sâlik!²⁰²

2.5.3. Mûnâcâtlar

Mevlâna, *Mesnevî*’nin bazı bölümlerinde gerek hikâyelerdeki karakterlerin dilinden, gerekse kendi dilinden olmak üzere duâ etmiş ve mûnâcatlar yapmıştır.²⁰³ Sarı Abdullah Efendi de zaman zaman *Mesnevî*’deki beyitlerin şerhi gereği, bazen de kendi şerh üslubu olarak dualarda bulunmuştur. Bu dualar bazen Arapça ve Farsça olarak diğer âlim ve şâirlerden iktibas yoluyla alındığı gibi, bazen de Abdullah Efendi’nin kendi dilindendir:

*Îlâhî! Seyyidî ve mevlây! Habîbin, şefîu’l-müzniîn hürmetine bu âciz
ve miskîn kullarını şîrk ve riyâ ile nefsimize zulm-i azîm idenlerden
kılmayup mahz kereminden şol hasenâtı müyesser kıl ki defter-i masiyetde
olan nukûs-ı seyyiâtı mahv ve izâle eyleye* (Salmani, 2020b: 275).²⁰⁴

2.6. Abdullah Efendi ve Şerhine Yönelik Eleştiriler

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî, dil ve üslup bakımından özel bir zümreye hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Türk edebiyatının önemli simalarından biri olan Mehmet Kaplan (1915-1986), Bursevî ve Sarı Abdullah Efendi’yi üç meşhur şâirih arasında saydıktan sonra aralarında kısa bir mukayese yaparak Abdullah Efendi’nin dilinin “çetrefilli” olduğunu, Arapça kaynaklardan “bol zikir” yaptığını ve “sözü dağıttığını” ileri sürerek Bursevî’nin dilinin “daha çok Türk halkına yakın” olduğunu ileri sürmüştür (Kaplan, 2002: 21). Esasında

²⁰¹ *Mesnevî*’deki hitaplarla ilgili detaylı bilgi için bk. (Mir Bagherifard & İsmaili, 1388).

²⁰² Daha fazla örnek için bk. (Ceylan, 2022: 152; Kablander, 2021: 410-413; Salmani, 2020b: 68).

²⁰³ *Mesnevî*’nin birinci defterinde geçen bazı dualar için bk. (Rûmî, 2018: 122).

²⁰⁴ Daha fazla örnek için bk. (Ceylan, 2022: 110; Kablander, 2021: 414; Salmani, 2020b: 69).

Kaplan'ın "sözü dağıtmak" olarak belirttiği husus, kanaatimizce Abdullah Efendi'nin eserini Mevlâna'nın *Mesnevî*'deki üslubuna benzeme çabasıdır ve Abdullah Efendi bu durumun farkındadır. Sözü dağıttığı yerler ise ekseriya şerh metodunda belirtilen ilk aşama yani zâhiri anlamları yorumladığı yerlerdir. Dilin çetrefilli olması ise Abdullah Efendi'nin bu eseri "Türk halkı"na değil, "Türk aydını"na hitaben yazmasından kaynaklanmalıdır. Zira Arapça dibacede Türkçe tercüme yer vermemesi ve şerh boyunca İslâmî ilimlerin farklı disiplinlerinden Arapça ve Farsça aldığı pasajlar, bu eserin belirli bir zümre tarafından dikkate alınması gerektiğinin göstergesidir. Bu zümre, XVII. asırda İstanbul'daki ilim ve tasavvuf muhitlerinde bulunmaktadır ve esasında *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, o dönemin tasavvuf erbabının belli başlı eğitimlerden geçtiğini göstermektedir (Salmani, 2020b: 43-45).

Kendisi de şârih-i *Mesnevî* olan Abdülbâkî Gölpınarlı (1900-1982), diğer şârihleri eleştirdiği gibi Sarı Abdullah Efendi'yi "Tasavvufta Ankaravî'den çok daha ileri bir zat" olarak görmekle birlikte "Mevlâna'yı İbn Arabî gözlüğüyle görmek" ve "Mevlâna'nın hayatı hakkında asılsız rivâyetlere istinad etmek" açısından eleştirmiştir (Gölpınarlı, 2018: 142). Mevlâna'ya İbn Arabî gözlüğüyle bakmak, o dönemin *Mesnevî* şerhi geleneğinde bir kusur sayılmamaktadır. Ayrıca Gölpınarlı'nın asılsız dediği rivâyetlerle ilgili de Abdullah Efendi'nin söz konusu rivâyetleri menkıbelerden derlediğine göre, o rivâyetlerin doğruluğu veya yanlışlığı hususunda kesin hüküm vermek pek kolay olmayacaktır (Salmani, 2020b: 47-51).

2.7. Kaynakları

Mevlâna, *Mesnevî*'yi "Keşşâfû'l-Kur'ân" olarak adlandırmıştır (Rûmî, 2018: 1). Bu bağlamda Mevlâna, *Mesnevî*'de Kur'ân'dan çok sayıda iktibas yapmıştır. Bununla birlikte Abdullah Efendi de eserini yazarken Mevlâna'nın iktibasları dışında Kurân-ı Kerîm'den çokça alıntı yapmıştır. Dolayısıyla *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin en önemli kaynağının Kur'ân-ı Kerîm olduğunu iddia etmek isabetsiz olmayacaktır.

Daha önce de belirtildiği üzere Abdullah Efendi'nin şerhi, esasında kapsamlı bir tasavvuf ansiklopedisidir. Dolayısıyla Sarı Abdullah Efendi eserini hazırlarken fıkıh, hadis, tefsir ve kelim başta olmak üzere edebiyattan astronomiye kadar İslâmî ilimlerin çeşitli disiplinlerinde yazılan eserlerden iktibaslar ve derlemeler yapmıştır. Bu iktibaslar Sarı Abdullah Efendi'nin şerhinde ciddi bir hacme sahiptir. Burada, sözü uzatmamak ve çalışmamızın sınırlarını aşmamak adına

sadece örnek olarak Abdullah Efendi'nin ilk üç ciltte iktibas yaptığı tefsir kitaplarının bilgileri paylaşılmıştır:

- Abdullah b. Yahyâ el-Yezdî'nin (ö. 237/851) *Garîbü'l-Kurân ve Tefsîrühü*,
- Abdurrahmân-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) *Tefsîrû'l-Kur'ân*,
- Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*,
- Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîr-i Ebû'l-Leys*,
- Ahmed b. Muhammed en-Nişâbü'rî el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Basît ve el-Vecîz*,
- Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *Bahru'l-Ulûm*,
- Alâüddevle Simnânî'nin (ö. 736/1336) *Aynü'l-hayât*,
- Bürhânüddîn el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) *Münâsebâtü'l-Kur'ân* olarak da bilinen *Nazmü'd-Dürer fî-Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Suver*,
- Celâleddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*,
- Ebû Abdillâh el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Tefsîrû'l-Kurtubî* olarak tanınan *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*,
- Ebu Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî'nin (ö. 537-1142) *et-Teysîr fî (ilmi)'t-Tefsîr*,
- Ebû'l-Bekâ Ukberî'nin (ö. 616/1219) *et-Tıbyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*,
- es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-Tefsîr*,
- Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb* veya *Tefsîr-i Kebîr*,
- Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl*,
- İbn Atâ el-Edemî'nin (ö. 309/922) *Tefsîru İbn Atâ*,
- İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *Tefsîr-i Vecîz*,
- Kemâlpâşazâde'nin (ö. 940/1534) Kur'ân-ı Kerim tefsiri ile ilgili yazdığı risâleleri,
- Mesûd el-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Zemahşeri'nin eseri üzerine yazdığı *Şerhü'l-Keşşâf*,
- Muhammed el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Besâiru Zevî't-temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-azîz*,
- Muînüddîn el-Îcî'nin (ö. 905/1500) *Tıbyân*,
- Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*,
- Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-Hakâyık ve'l-Maânî* veya *Te'vîlâtü'n-Necmiyye*,
- Nizâmeddîn el-A'rec en-Nisâbü'rî'nin (ö. 730/1329 [?]) *Gara'ibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*,

- Reşîdüddîn-i Meybüdü Yezdî'nin (ö. 520/1126'dan sonra) Farsça tasavvufî Kur'ân tefsiri olan *Keşfü'l-Esrâr ve 'Uddetü'l-Ebrâr*,
- Ruzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) *Tefsîr-i Arâ'is* olarak tanınan *Arâ'isü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*,
- Sâdî Çelebî'nin (ö. 945/1539) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*,
- Sadreddîn-i Konevî'nin (ö. 673/1274) *İ'câzü'l-Beyân fî Tefsîri Ümmi'l-Kur'ân* adlı eseri.
- Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *Tefsîr-i Dürrü'l-Masûn* olarak bilinen *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*,
- Şehâbeddin-i Sivâsî'nin (ö. 860/1456 [?]) *Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fuzalâ'i's-Semâsîr* adlı eseri. Bu eser *Tefsîrü's-Şeyh* olarak da tanınmaktadır.
- Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gamâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* adlı eseri.²⁰⁵

Yukarıdaki listede 31 farklı müfessir vardır ve bunlar *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin sadece ilk üç cildinde zikredilen müfessirlerdir. Kuvvetle muhtemeldir ki dördüncü ve beşinci cilt üzerine yapılmakta olan çalışmalar tamamlandığında bu listedeki isimler artacaktır. Bununla birlikte Abdullah Efendi'nin diğer disiplinlerin önemli kitaplarından yaptığı iktibaslar da çok fazladır. Öyle ki *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin büyük bir kısmını bu iktibaslar oluşturmuştur. İktibâslarda dikkat çeken bir husus, Türkçe tercümesi olmayan bazı eserlerin bazı bölümlerinin Abdullah Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmesidir. Bu konuda Abdurrahmân-ı Sûfî'nin (ö. 376/986) *Suverü'l-Kevâlib* adlı eseri örnek gösterilebilir. Aslı Arapça olan bu eserin Osmanlı döneminde Türkçe tercümesi tespit edilememiştir. Ne var ki Abdullah Efendi, *Mesnevî*'nin birinci defterinde güneş, ay ve yıldızlarla ilgili ilm-i heyet kapsamında verdiği bilgiler doğrultusunda bu eserin bazı bölümlerini Türkçeye tercüme etmiştir.²⁰⁶ Abdullah Efendi, Ferîdüddîn Attâr-ı Nişâbüri'nin (ö. 618/1221) eserlerinden de büyük oranda iktibas yapmıştır ancak birçok yerde onun Attâr sanarak alıntılar yaptığı zât, esasında tasavvuf edebiyatının büyüklerinden biri olan meşhur

²⁰⁵ Bu liste *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* üzerine hazırlanan ve tamamlanmış olan üç tezden hareketle hazırlanmıştır. Sarı Abdullah Efendi'nin diğer disiplinlerde yazılmış olan eserlerden yaptığı iktibaslarla ilgili detaylı bilgiler için bk. (Ceylan, 2022: 112-147; Kablander, 2021: 236-292; Salmani, 2020b: 81-113).

²⁰⁶ Bk. (Salmani, 2020b: 440-444).

Ferîdüddîn-i Attâr değildir.²⁰⁷ Sarı Abdullah Efendi, Tebrizli mutasavvıf Kâsım-ı Envâr'dan (ö. 837/1433) da çokça alıntı yapmıştır.²⁰⁸

Sonuç

Tarihî süreçte Mevlâna'nın *Mesnevî-i Ma'nevî* adlı eserine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bu şerhlerin bir kısmı *Mesnevî*'nin her altı defterini kapsarken bazıları sadece birinci defterini veya bazı beyitlerini kapsamaktadır. Bu şerhlerin bir kısmı Farsça bir kısmı ise Türkçe yazılmıştır. *Mesnevî*'ye yazılan Türkçe şerh silsilesinin önde gelen simalarından biri de Sarı Abdullah Efendi'dir. Abdullah Efendi, XVII. asırda yaşamış önemli bir siyaset adamı ve aynı zamanda önde gelen bir tarikat şeyhidir. Genç yaşlarında Türkçe *Mesnevî* şerhi geleneğinin en tanınmış siması olan İsmâil Ankaravî ile tanışmış, ondan feyz almıştır. Daha sonra ise çeşitli devlet kademelerinde çalıştıktan sonra bazı siyasi şartlar gereği inzivaya çekilmiştir. Uzlet yıllarını Aziz Mahmud Hüdâyî'nin dergahında geçiren Sarı Abdullah Efendi, *Mesnevî*'nin birinci defterini altı yılda şerh etmiştir. Telif ettiği kitaba *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adını veren Abdullah Efendi, eserini dönemin genç sultanı IV. Murad'a ithâf etmiştir. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Mesnevî*'nin birinci defterine yazılmış en kapsamlı şerhtir. Bu eser, dil ve üslup bakımından Klasik Dönem Osmanlı Türkçesi hususiyetlerini taşımaktadır. Eserin dili zaman zaman süslü ve ağır bir nesre dönüşse de bazen çok anlaşılır cümleler içermektedir. Esasında bir bakıma düzensiz bir tasavvuf ansiklopedisi özelliği taşıyan bu eser, Türk tasavvufu ve Türk edebiyatının önemli kitapları arasından yer almaktadır. *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin hacminin büyük olmasının başlıca nedeni, Sarı Abdullah Efendi'nin fazlaca diğer âlimler ve şâirlerden yaptığı iktibaslardır. Abdullah Efendi, eserini telif ederken iyi bir kütüphaneye ulaşabildiği için kendi kitabında İslâmî ilimlerin neredeyse bütün disiplinlerinden önemli eserlere atıfta bulunmuş, onların bir kısmına kendi eserinde yer vermiştir. Sarı Abdullah Efendi'nin eseri Türk edebiyatının önemli kaynaklarından biri niteliğindedir.

²⁰⁷ Abdullah Efendi, 'sahte' Attâr'ın özellikle Cevherüzzât adlı eserinden sadece *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'de değil, *Cevheretü'l-bidâye* adlı eserinde de iktibaslarla bulunmuştur. Konuyla ilgili bk. (Salmani, 2020a).

²⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. (Ceylan, 2020).

Kaynakça

- Ayçiçeği, B. (2014). Sarı Abdullâh Efendi (ö. 1661)'nin Meslekü'l-Uşşâk Kasidesi ve La'lî-zâde Abdülbâkî (ö. 1746)'nin Zeyli. *Turkish Studies (Elektronik)*, 9(3), Article 3.
- Ayçiçeği, B. (2020). Abdî, Sarı Abdullah Efendi. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdi-sari-abdullah-efendi>
- Aytekin, Ü. (2017). *Sarı Abdullah Efendi ve Mesnevi-i Şerif Şerhi*. Umde Yayınevi.
- Azamat, N. (2009). Sarı Abdullah. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 145-147). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Bursevi, İ. H. (2004). *Ruhü'l-mesnevi: Mesnevi'nin ilk 748 beytinin şerhi* (İsmai Güleç, Ed.). İnsan Yayınları.
- Bütün, M. (2019). *Sarı Abdullah Efendi, Nasihatü'l-Mülûk Tergîben li Hüsni's-Sülûk (1a-109b) İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin* [Yüksek Lisans Tezi]. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceyhan, S. (2005). *İsmail Ankaravi ve Mesnevi Şerhi* [Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, K. (2020). Kâsım-ı Envâr'ın Edebî Mirâsı ve Klasik Türk Edebiyatına Etkisi: Sarı Abdullah Efendi Örneği. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 43, 305-348.
- Ceylan, K. (2022). *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevahir-i Behahir-i Mesnevi'si III. Cilt (İnceleme-Metin)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, İ. (2002). Mevlâna'nın Mesnevisi'nin Yedinci Cildi Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, 85-98.
- Dağlar, A. (2009). *Sem'i Sem'ullâh Serh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)* [Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gölpınarlı, A. (2018). *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*. İnkılap.
- Harekat, İ. (2003). Mağrib. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 314-318). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Hârezmî, K. (1384). *Cevâhirü'l-Esrâr ve Zevâhirü'l-Envâr* (M. C. Şerîat, Ed.). İntişârât-ı Esâtir, Tahran.

- Kablander, N. (2021). *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevahir-i Behahir-i Mesnevi'si II. Cilt (İnceleme-Metin)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaplan, M. (2002). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2*. Dergah Yayınları.
- Kaptan, M. B. (2019). *Sarı Abdullah Efendi'nin Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 3637 Numarada Kayıtlı Manzum ve Mensur Eserleri Transkripsiyonlu Metin-İnceleme* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lewis, F. (2010). *Mevlâna: Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı* (G. Çağalı Güven & H. Koyukan, Çev.). Kabcacı.
- Mir Bagherifard, S. A. A., & İsmaili, Z. (1388). *Berresi-i Nazariye-i İrtibât ve Hitâb der Mesnevî*. Pejûhiş-nâme-i Zebân ve Edebiyât-ı Fârsî.
- Onay, A. T. (2014). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)* (C. Kurnaz, Ed.). Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Özer, Z. (2015). *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye (Metin-İnceleme-Sözlük)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, M. (2007). Osmanlı Türkçesi. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 483-485). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Öztürk, F. (2018). *Sarı Abdullah Efendi Nasihatü'l-Mülûk Tergîben li Hüsnî's-Sülûk (110a-218b) İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin* [Yüksek Lisans Tezi]. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rûmî, M. C. (1925). *Mesnevî-i Ma'nevî*. Brill.
- Rûmî, M. C. (2018). *Mesnevî-i Ma'nevî*. Hermes.
- Salmani, M. (2020a). Hangi Attar? Sarı Abdullah Efendi'nin Mesnevî Şerhinde Attar'ın İzleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 24, 521-553.
- Salmani, M. (2020b). *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevahir-i Behahir-i Mesnevi'si I. Cilt (İnceleme-Metin)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarı Abdullah Efendi. (1288). *Semerâtü'l-Fu'âd fi'l-Mebde' ve'l-Meâd*. Matbaa-i Âmire.
- Sarı Abdullah Efendi. (1660). *Mirâtü'l-asfiyâ fî sıfâtî'l-Melâmiyyeti'l-Ahfiyâ ve Uluvv-i Şâni'l-evliyâ*.
- Sarı Abdullah Efendi. (1872). *Cevahir-i Behahir-i Mesnevi* (C. 5). Matbaa-i Âmire.

- Sarı Abdullah Efendi. (1967). *Gönül Meyveleri (Semeratü'l-fuad)* (K. Necefzade, Ed.). Neşriyat Yurdu.
- Şecerî, R. (1386). *Muarriî ve Nakd ve Tahlîl-i Şürûh-ı Mesnevî. İntişârât-ı Emîr Kebîr*.
- Taştan, E. (2009). *İsmâîl Rûsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Serhi (Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif) I. Cilt, Çeviriyazı-İnceleme* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Tek, A. (2007). *Melamet Risaleleri, Bayrami Melamiliğine Dair*. Emin Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.